

20. Bonacich E.A. Theory of Ethnic Antagonism: the Split Labor Market // American Sociological Review. – 1973. – Vol. 37. – № 4.

21. Jewtuch W. Ethnischer Antagonismus und ethnische Solidaritaet in den Laendern Nordamerikas // Migrationsforschung. – Heft. – 1989.

22. Kim Y.Y. Association and Dissociation: A Contextual Theory of Interethnic Communication // W. Gudykunst (Ed.). Theorising about Intercultural Communication. – Thousand Oaks, CA: Sage, 2005. – pp. 323-349.

23. Multikulturalitaet und Multiethnizitaet in Mittel-, Ost- und Suedosteuroopa/Herausgegeben von Ernst-Peter Brezovszky, Arnold Supan, Elisabeth Vyslonzil. – Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 1999. – 342 S.

24. New Webster's Dictionary of the English Language. College Edition. – Delhi: Surjeet Publications, 1988. – 1824 p.

УДК 316.3(=161.2):165.21

О. Л. Вакуленко

**СОЦІАЛЬНІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ТА СИМВОЛІЧНІ ДІЇ ЯК
СТРАТЕГІЧНИЙ ВЕКТОР ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ**

**SOCIAL REPRESENTATIONS AND SYMBOLIC ACTIONS AS A
STRATEGIC RESEARCH VECTOR OF UKRAINIAN NATIONAL IDENTITY**

У статті втлумачується зв'язок між «соціальними репрезентаціями» та «символічними діями» в контексті української національної ідентичності. Ці фактори означені як важливі аспекти стратегії національної ідентифікації в сучасній Україні.

***Ключові слова:** соціальна репрезентація, символічна дія, національна ідентичність, ідентитети*

The article explains the connection between “social representations” and “symbolic actions” in the context of Ukrainian national identity. These factors are defined as significant aspects of national identification’s strategy in modern Ukraine.

***Key words:** social representation, symbolic action, national identity, elements of identity.*

Актуальність даної статті зумовлена спробою окреслити стратегічний вектор досліджень національної ідентичності в Україні на основі міждисциплінарного підходу.

Мета роботи – визначити впливові чинники формування системи національних ідентитетів і шляхи оптимізації ідентифікаційного процесу.

Автори опублікованої на початку 2011 р. оглядової статті, у якій окреслено напрями новітніх досліджень з теорії соціальних репрезентацій, зауважують, що поширення цієї теорії в Україні «допомогло б глибше вивчити соціально-психологічні проблеми сучасного українського суспільства» [1, 59]. Зокрема, це стосується структурних і динамічних характеристик національної ідентичності: соціальні репрезентації історії та культури здатні підсилити, знівелювати чи трансформувати базові ідентитети; в сучасному світі вони зумовлюють «етнічну ієрархію» суспільства, формують наративи, які легітимізують певні види нерівності, а також переформулюють такі дискурси [1, 63, 65-66].

Варто зазначити, що проблема «соціальних репрезентацій» завжди перебувала в центрі уваги дослідників феномену національної ідентичності, лише визначення самого поняття та межі його використання змінювалися. **«Імагологія**, продукт ЗМІ та реклами, є мистецтвом створювати групи ідеалів, анти ідеалів і ціннісних образів, що їх люди гадають мають дотримуватися, не розмірковуючи і не піддаючи сумніву» [2, 78], - це тлумачення дотичне до теорії симулякра Жана Бодріяра. В етнонаціональному контексті таке соціальне конструювання корелює з «політикою пам'яті» [2, 66-79]. Так само як «соціальні репрезентації можуть бути сприйнятливими для всієї нації» або ж, навпаки, «служувати в якості структур знання, що посилюють різницю між соціальними групами» [1, 59], - «політика пам'яті» може забезпечити як щасливу «рівновагу», так і «заперечення інших та їх права на власний життєвий досвід» [2, 69-70].

У зв'язку з цим слід підкреслити певну непередбачуваність **«символічних дій у людському суспільстві»**, котрі репрезентують архаїчні матриці ритуалу [3]. Без ритуалу будь-які усталені соціальні порядки стають неможливими, проте ритуальні дії спричиняють (внаслідок своєї непередбачуваності) так звані «лімінальні можливості». (Як відомо, В. Тернер виділяв поняття «лімінальності», як ключове для розуміння природи ритуалу і вважав «лімінальну фазу» основною

частиною «обрядів переходу») [4], до яких можна віднести будь-які суспільні ритуали). В сучасному світі ці «лімінльні можливості» створюються субститутами давніх ритуалів – засобами масової комунікації, літературою, кіно, журналістикою. У цих «ліміноїдних» жанрах здійснюється новітня інтерпретація архаїчних символів (так само – у філософії, науці, релігії).

Про те, наскільки неочікуваними можуть бути «мінливі політичні конотації» символів і ритуалів та як відбувається «конструкція традиції у наші дні», пише у глибокій науковій розвідці хорватський етнолог, доктор соціології Дуня Ріхтман-Аугуштин [5]. На широкому історичному тлі (радянська обрядова система, символічні дії у різних націоналістичних рухах, засоби досягнення ідентичності молодими національними державами, події у Хорватії) дослідниця аналізує «взаємовідношення політичного ритуалу та відповідного символізму і традиції» [5, 77]. При цьому виявляються деякі константи процесу творення історії і традицій (та формування на цій основі відповідних «соціальних репрезентацій»): використання історичних джерел (часто апокрифічних); творення національної свідомості за допомогою художньої літератури; «конкретизація» історії у часопросторовому середовищі (пам'ятники, знаки, назви, завдяки яким конструюється «персоніфікована» реальність міфу). Цей «символічний заряд простору» [5, 78] є потужним чинником соціального конструювання, тому всілякі «курйозні комбінації символів соціалізму і національної історії» [5, 79], якими, на жаль, визначається сучасний український простір, дезінтегрують суспільство, формують байдужість, цинізм і тотальну недовіру. З іншого боку, національна символіка (включаючи гімн і герб) може мати історичні конотації, котрі здатні викликати суперечливі відчуття, - цю дію «двосічного леза символів» Д. Ріхтман-Аугуштин коментує на хорватському матеріалі. Разом з тим дослідниця наголошує: при встановленні постсоціалістичної влади немає альтернативи «ідеї нації ... як чи не єдиної можливої відповіді тоталітаризмові»; більше того – «не має успіху жодна політика, котра не опирається на національні почуття» [5, 83]. Думку про «антитоталітарне» призначення націоналізму та його «модернізуючу силу» поділяють і Е. Гелнер, і Р. Шпорлюк, і З. Бауман, і Л. Донскіс та багато інших сучасних дослідників [6, 13; 2, 117-137]; деякі з них також вказують на суспільну небезпеку «зміщеної ідентичності», тобто

«перенесеного найціоналізму» [2, 140-143], що виявляється у фанатизмі, формуванні «виняткової політичної ідеології чи радикальних ідеологічних рухів» [2, 143]. Це й зрозуміло; подібні явища належать до класичних психологічних феноменів. «Індивідуально-психологічна теорія психічної компенсації твердить: чим сильніше відчуття неповноцінності, тим вищою є мета особистої влади» [7, 56], - і чим слабшою є ідентичність, тим сильніше прагнення до самоствердження.

Тож маємо пам'ятати просте правило: «якщо в нас відсутня прив'язаність до нашої країни, якщо ми неналежно оцінені в нашій культурі, неминуче відбудеться зміщення нашої людської прив'язаності й відданості» [2, 141]. **«Прив'язаність до своєї культури, мови, ландшафту»** належить до «основних потреб людини» [2, 141]. Втрата українцями (або насильницьке позбавлення) власної культури, мовного простору, звичних ландшафтів може призвести до вкрай болючих суспільних девіацій: адже цьому народу так і не пощастило утвердитися та розбудувати державу на правах титульного етносу. Пам'ять про багатовікову визвольну боротьбу болісно загострюється будь-якими запереченнями права на відповідні історичні наративи, і в такий спосіб поновлюються переживання минулих міжнаціональних конфліктів. А відтак цей небажаний афективний компонент ідентичності переноситься у суспільні взаємини, спричиняючи міжгрупові конфлікти. Основою таких конфліктів можуть стати ідеологічні опозиції на кшталт: влада (неукраїнська) // держава Україна; церква московська // церква українська (або навіть «чуже» християнство // «рідна віра»); «язик» // мова; дебілізація населення через ЗМІ // упосліджена культура; цинізм і безкарність «господарів життя» // право знедолених на помсту; «проросійський» Схід // «проукраїнський» Захід.

Остання опозиція, історично безпідставна (особливо з огляду на традицію «галицького москвофільства»), є попри те чи не найбільшою завадою на шляху до набуття міцної національної ідентичності, самототожності української державної спільноти. Відомий історик і проникливий аналітик національних проблем Роман Шпорлюк зауважує, що єдність східних і західних українців є питанням свідомого вибору: хоча їхня «окремішність» відчувалася ще довго після офіційної «злуки», проте на межі 50-х-60-х рр. ХХ ст. вже виникло «перше покоління української **нерегіональної** інтелігенції» [8, 45]. Називаючи Івана Драча,

Ліну Костенко, В'ячеслава Чорновола «першими українськими інтелігентами всеукраїнського масштабу», Р. Шпорлюк, по суті, порушує питання «соціальних репрезентацій»: культурна єдність персоніфікується в конкретних історичних постатях. І саме ці постаті фокусують національні ідентитети у їх динамічній взаємодії: це стосується репрезентованих ними (реально чи віртуально) рис української ментальності, сприйняття знакових історичних подій і культурних діячів минулого, а основне – відтворення самого процесу перебігу національної ідентифікації на сучасному етапі.

Задля формування позитивної національної ідентичності та створення належних «соціальних репрезентацій» варто «заякорити» (вдаючись до термінології Московічі) такі об'єкти інтелектуального «пізнавання» [1, 59], котрі зруйнували би міф про виняткову «фемінність» України, яка буцімто «приречена на підкорення і мовчання» [9, 89]. Зокрема, це можуть бути представники «українського Резистансу» (в найширшому розумінні), тобто не лише упівці, а найвизначніші представники національного опору в період боротьби з фашистською навалою.

Актуальність таких репрезентацій незаперечна, тому що стереотипні уявлення про український «кордоцентризм» давно набули негативного значення, а діячі минулого, «деміурги» нації в цьому контексті постають трохи не апологетами колоніалізму. Саме «кордоцентризм» і зумовлена ним «фемінність» можуть бути пов'язані з «почуттям меншовартості та закомплексованості», «заздрістю до патріархальної Європи», химерною сумішшю самозневаги й самозахоплення. Дозволимо собі розлогу цитату: «Перевага фемінного в українському чоловіцтві стимулює нарцисизм, заздрість, анархічність. Це провокує історичну присутність чужого організуючого центру, зовнішньої силової структури, колоніалізм. І. Котляревський українську народну стихію «вгамовує» символічною римською (а власне російсько-імперською) спрямованістю. П. Куліш, що, по суті, є близький тут Котляревському, бачить «позитивну» роль чужої зовнішньої сили то в москалеві, то в туркові, то в полякові, що дозволяє йому навіть визнати колоніалізм як єдиний шлях порятунку від органічного українського самоїдства та самознищення [9, 80-81].

З іншого боку, українцям уперто приписується «ненависть до інших народів» - саме таке враження виніс один з учасників роботи круглого столу під назвою «Сприяння поширенню толерантності в поліетнічних

суспільствах» (Київ, 2003): «Жорсткі ми, українці, кровожерні, титульні» [10, 72]. Останнє слово має іронічне значення, позаяк у виступах науковців постійно повторювалося визначення «титульна нація», - тож воно мимохіть вписалося до ряду негативних характеристик.

Стратегічно важливим є утвердження **позитивної динаміки** ідентитетів українства. При цьому передумовою подолання духовної «провінційності», долучення націй до «всесвітнього духовного континууму» є **рівноправність**, яка «впізнається та визнається за значущістю духовного самоздійснення націй у точних часових координатах» [11, 221].

Цікаво, що російські вчені у пошуках критеріїв визначення та шляхів самореалізації національного феномену звертаються до праць Д. Чижевського, беручи за взірць його концепцію «типологічних спільностей» та історичну динаміку **«національного портретування»**[12, 30]. При цьому переконаність ученого у самоцінності національних світів і необхідності дошукуватися «сутнісного ядра нації» вмотивовані тим, що кожна нація має свої неунікні **обмеження** у здійсненні загальнолюдського ідеалу. Тож кожен народ покликаний вдосконалювати якусь окрему грань цього ідеалу. Важливо у зв'язку з цим зазначити, що й історичні події Д. Чижевський розглядав не як «даність», а як «тенденції», котрі дозволяли народові виявити ті чи інші риси: «народний характер **обирав** для себе в історії саме те», що найбільшою мірою відповідало його «єству» [13, 20].

Власне, феномен «національного портретування», що формує та спрямовує суспільну етнонаціональну рефлексію, пов'язаний насамперед зі згаданими «ліміноїдними жанрами» - літературою, кіно, журналістикою. Вплив цього чинника на перебіг процесу національної ідентифікації неможливо переоцінити. Л. Донскіс у монографії «Збентежена ідентичність і сучасний світ» згадує естонську документальну стрічку «Фріци і блондинки», у якій розкрито один з механізмів створення іміджу «країн Балтії як ворогів і фашистів» [2, 131]. Цей приклад викликає сумні аналогії, пов'язані не лише з іміджем українця в сучасному російському кіно. Політика ідентичності вимагає насамперед уваги до іміджу державної мови як суспільного мегаідентитету.

«Мова, що існує всупереч», - есей з такою назвою починається згадкою про «безконечний мартиролог», яким є історія української мови, а завершується авторським зізнанням: «Я ж неймовірно радію від того, що незважаючи на недолугу владу, на безглузду державну політику, на перелік втрат, українська мова є. і я сьогодні ввечері нею прочитаю вечірню казку своєму синові перед сном» [10, 77-78]. Герой «Записок українського самашедшого» Ліни Костенко також згадує про свого сина, однак формулює свою думку категоричніше: «Я хочу жити у повноцінній країні, розмовляти повноцінною мовою і гарантувати це моїй дитині на майбутнє. <...> Хто зі мною не згоден, хай звертається до психіатра» [13, 160-161]. Як бачимо, і документальна проза, і художній вимисел створюють парадоксальний образ **державної** мови як упослідженої і такої, що «існує всупереч»; при цьому таке явище однозначно оцінюється як психічна аномалія та супроводжується апеляцією до здорового глузду.

Різнострамовані «символічні дії», що в той чи інший спосіб віддзеркалюють проблеми національної ідентифікації в Україні та впливають на перебіг процесу, мають бути відрефлектовані на різних рівнях суспільної свідомості. Доцільно поєднувати соціометричні та психолінгвістичні дослідження з аналізом конкретних факторів впливу на формування «соціальних репрезентацій», котрі інтерпретують і пояснюють етнонаціональні ідентитети.

Стратегічні дослідження цієї комплексної проблеми можливі лише у межах міждисциплінарного підходу. Необхідно визначити точки стикування різних галузевих площин, щоб забезпечити максимально об'ємне бачення предмету дослідження. Наприклад, для аналізу мовного аспекту ідентичності (та для вироблення оптимальної стратегії формування українського мовного простору) варто об'єднати зусилля лінгвістів, етнологів, культурологів, ботаніків, (з огляду на колосальну кількість українських фітонімів) аби змоделювати механізми дії мовного ідентитету, його взаємозв'язки з іншими елементами структур ідентичності. Так, сліди тривалого спілкування українців з іншими етносами можуть бути досліджені з точки зору телеології та аксіології мовних запозичень. Чи зберігається пам'ять про джерело запозичення? Чи існують оцінкові домінанти у використанні «чужих» слів, зумовлені саме характером стосунків із сусіднім етносом? З іншого боку, чим

визначається система суто українських преференцій? Тут поле досліджень особливо широке: від емоційної забарвленості лексики, багатства синонімічних і пареміологічних ресурсів до міфологічної символіки збережених рослинних назв (таких, наприклад, як «дивина ведмежа»; «нечуйвітер», «петрів батіг» тощо). Окремими завданнями має бути ретельне дешифрування української топоніміки, щоб назва села чи містечка прочитувалася як певний культуронім. Важливо відновити географію знищених під час Голодомору сіл, питомі назви яких були змінені новопоселенцями. Не менш важливим є психолінгвістичний аналіз сприйняття патріотичних гасел, дослідження механізмів сугестії та контрсугестії. Подібна робота, виконана кілька років тому (про рецепцію гасла «Любіть Україну!» в студентському середовищі), дала цікавий результат [14].

До стратегічних завдань слід віднести також розширення горизонтів подібності представників різних етносів України. Запобігти ксенофобії можна лише шляхом поглибленого аналізу тих якостей і смислів повсякденного буття, з якими людина встановлює ідентичність: співналежність на основі подібності. Зростаюча недовіра до історичного дискурсу в Україні супроводжується збільшенням валідності «родової» пам'яті, закріпленої документами сімейного архіву чи усним переданням. За відсутності міцного родинного підґрунтя джерелом самоусвідомлення (малого «національного проекту») може стати конкретний локально-темпоральний простір.

Свідоме звуження комунікативного поля спричиняє актуалізацію об'єднавчих факторів, завдяки чому «первісні об'єкти прив'язаності» – «культура, мова, ландшафт» [2, 141] – формують міцні структури ідентичності. Водночас виявляються загальнолюдські константи спілкування, універсалії комунікацій (саме на основі глибоко дослідженого Д. Чижевським емоціоналізму українського характеру, «кордоцентричного» у позитивному значенні).

Останнім часом українська художня література і журналістика дедалі частіше пропонують саме такі, «локально-темпоральні» моделі соціальної ідентичності з виразною етнонаціональною домінантою. Ця домінанта фокусує розрізненні життєві сюжети, як-от, наприклад, у збірці Івана Ципердюка «Подорож крізь туман». Власне, це подорож Україною до символічної «Європи», за зізнанням самого автора [10, 113], проте

цілісність книжки зумовлена співналежністю всіх реальних персонажів на основі подібності, тож саме мотив ідентичності наголошений у анотації: «Це культурна, психологічна, житейська атмосфера невеликого галицького міста з його традиціями, специфічним світоглядом, свого роду навіть аурую... Своєрідна родинна атмосфера ... <...>, і письменник цю атмосферу людських взаємин дуже гарно передає – атмосферу відповідальності один за одного, співжиття, підтримки, любові...» [10, 2].

Немає сумніву, що прототипи «соціальних репрезентацій», відомі явища реальності, котрі згодом можуть стати когнітивними системами, сприймаються в той чи той спосіб у суспільстві завдяки «символічним діям», які потребують ретельного вивчення, всебічної наукової рефлексії, аналітичних і прогностичних висновків. З цим має бути пов'язаний стратегічний напрям дослідження національної ідентичності. При цьому ефективність пізнавального інструментарію залежатиме від результативності поєднання різних підходів, оптимізації міждисциплінарної групової роботи науковців.

Література

1. Бондаревська І. Теорія соціальних репрезентацій. Напрями досліджень у країнах Європи / І. Бондаревська, Д. Глазунова // Соціальна психологія. – 2011. – № 1(45).
2. Донскіс Л. Збентежена ідентичність і сучасний світ / Л. Донскіс. – Київ: Факт, 2010.
3. Turner V.W. Dramas, Fields and Metaphors. Symbolic action in Human society / V.W. Turner. – New York: Cornell University Press, 1974.
4. Тэрнер В. Символ и ритуал / В Тэрнер. - Москва: Наука, 1983.
5. Ріхтман-Аугуштин Д. Про конструкцію традиції у наші дні: ритуали, символи і конотації часу / Д. Ріхтман-Аугуштин // Студії з інтегральної Культурології: ритуал. Народознавчі зошити. – Львів, 1999. – №2.
6. Грицак Я. Про минуле й майбутнє Центральної Європи [передмова] // Шпорлюк Р. У пошуках майбутнього часу: статті та есеї / Р. Шпорлюк. – Київ: Грані – Т, 2010.
7. Адлер А. Очерки по индивидуальной психологии / А. Адлер. – Москва: «Когито-Центр», 2002.
8. Шпорлюк Р. Роздуми й рефлексії історика про сучасну Україну // Шпорлюк Р. У пошуках майбутнього часу: статті та есеї / Р. Шпорлюк. – Київ: Грані – Т, 2010.

9. Зборовська Н. Феміністичні роздуми. На карнавалі мертвих поцілунків / Н. Зборовська. – Львів: Літопис, 1999.

10. Ципердюк І. Подорож крізь туман: статті та есеї / І. Ципердюк. – Київ: Грані-Т, 2010.

11. Надъярных Н.С. Случай Д. Чижевского во времяпотоке национального портретирования // Аксиология перечтений / Н.С. Надъярных. – Москва: ИМЛИ РАН, 2008.

12. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – Київ: Орій, 1992.

13. Костенко Л. Записки українського самашедшого / Л. Костенко. – Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2001.

14. Вакуленко О. Стратегії захисту базових етнонаціональних ідентитетів в Україні / О. Вакуленко // Соціальна психологія. – 2006. – № 4 (18).

УДК 159.923.2(043.3)

І. М. Кривошей

**СПЕЦИФІКА НОВІТНІХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ У ПРОЦЕСІ НАБУТТЯ
ПСИХОЛОГІЧНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ СТУДЕНТАМИ
ГУМАНІТАРНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ**

**THE SPECIFICS OF THE LATEST TEACHING METHODS IN THE
PROCESS OF ACQUISITION OF PSYCHOLOGICAL COMPETENCIES BY
HUMANITARIAN SCIENCE STUDENTS**

Дана стаття присвячується аналізу використання новітніх методик у навчальному процесі в вищих навчальних закладах, зокрема при навчанні студентів гуманітарних спеціальностей, створення умов для самореалізації особистості, сприянню вирішення проблем комунікативного, пізнавального та виховного характеру.

***Ключові слова:** інтерактивні методи навчання, проектна робота, навчальна гра, мультимедіа, відеоконференція, дистанційне навчання.*

This article is devoted to analysis of the use of advanced methods in the educational process in higher education, particularly in teaching students in the humanities, creating conditions for self-identity, promote problem-solving communication, cognitive and educational nature.